

MTA Law Working Papers
2014/57

Szuverenitásféltes és alkotmány

Balogh-Békési Nóra

Magyar Tudományos Akadémia / Hungarian Academy of Sciences

Budapest

ISSN 2064-4515

<http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

Szuverenitásféltes és alkotmány*

DR. BALOGH-BÉKESI NÓRA¹

Bevezető gondolatok

A szuverenitásféltes és alkotmány témakörében az Európai Unióhoz való csatlakozás tizedik évfordulóján kézenfekvő, hogy számba vegyük a csatlakozáskori és az azt megelőző főbb alkotmányelméleti vonatkozásokat, azért, mert a szuverenitásféltesre máig érvényes hatással vannak.²

A szuverenitásféltes a közép-kelet-európai országokban, így Magyarországon is a csatlakozást megelőzően érezhető, kifejezett és folyamatosan jelen van a csatlakozás után is hol erősebb, hol kevésbé erős hangsúlyban. A jelenség tulajdonképpen természetesnek is mondható, hiszen ezek az országok a szovjet diktatúra után másfél évtizeddel egy olyan szervezethez csatlakoztak, amely a megszerzett, visszanyert szuverenitás egy részét ismét elvonja.³ Ugyanakkor felvethető az a gondolat is, hogy talán a régebbi tagállamok sem állnak messze egy konzervatívabb szuverenitás-felfogástól csak ez kevésbé jelenik meg a nyilvánosság, a mindennapok szférájában. Utalhat erre az Európai Alkotmány elfogadásának látványos bukása is. Bogdandy szerint a csatlakozási klauzulák jelentik a hidat az integráció és a tagállami alkotmányos rend között, biztosítják az átruházott hatáskörök gyakorlásának ellenőrzését. A német Alkotmánybíróság „Brückenhaus-elmélete” ezt úgy fogalmazta meg, hogy a csatlakozást kihirdető törvényt egy olyan hídnak tekinti, amelynek házikójából az egyes állami szervek – különösen az alkotmánybíróság – ellenőrzik, hogy a közösségi jogi aktus az átruházott hatáskörök keretein belül marad-e.⁴

A kép jól mutatja az integrációban való tagállami részvétel alapkérdéseit, jó alapot ad a tagállami alkotmányos felhatalmazás vizsgálatához.

Előljáróban a jelenlegi magyar csatlakozási klauzulával kapcsolatban azt kell rögzíteni, hogy egykori Alkotmány 2/A. §-a tovább él az Alaptörvény E) cikkében, az Alaptörvény pusztán azt az evidenciát füzi hozzá, hogy az Európai Unió joga – az Alaptörvény keretei között – megállapíthat általánosan kötelező magatartási szabályt, illetve az E) cikkbe került a korábban külön szakaszban található államcél is.

¹ NKE KTK Közigazgatási Jogi Tanszék egyetemi docens, PPKE JÁK Alkotmányjogi Tanszék egyetemi adjunktus

² Annak elméleti magyarázatára, hogy a nemzetközi jog miért hat az adott egyezményt, szerződést elfogadó állam döntéseire, lásd: Szalai Ákos: Miért korlátozzák az országok szuverenitásukat? MTA Law Working Papers 2014/54.

*Az írás az MTA TK Jogtudományi Intézete és a K 108790 számú OTKA-program Államtudományi Kutatócsoportja által szervezett, *Az állam szuverenitása: eszmény és/vagy valóság* címmel rendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. (2014. március 21.)

³ Lásd ehhez bővebben: Gombár Csaba: Mire ölünkbe hullott, anakronisztikussá lett. Magyarország szuverenitásáról. A szuverenitás káprázata. Korridor kötetek, Bp. 1996.; Sadurski, W: „Solange Chapter 3” Constitutional Courts in Central Europe – Democracy – European Union EUI Working Papers, Law No. 2006/40.; McCormick N.: A szuverenitásról és a posztszuverenitásról *Fundamentum* 2003/2.

⁴ Bogdandy, A: *Europaisches Verfassungsrecht* Springer Verlag Berlin-Heidelberg 2003. 213; illetve lásd: BverfGE 89,155

2/A. § (1) A Magyar Köztársaság az Európai Unióban tagállamként való részvétele érdekében nemzetközi szerződés alapján – az Európai Uniót, illetőleg az Európai Közösségeket (a továbbiakban: Európai Unió) alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig – egyes, Alkotmányból eredő hatásköreit a többi tagállammal közösen gyakorolhatja; e hatáskörgyakorlás megvalósulhat önállóan, az Európai Unió intézményei útján is.

(2) Az (1) bekezdés szerinti nemzetközi szerződés megerősítéséhez és kihirdetéséhez az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.

E) cikk

(1) Magyarország az európai népek szabadságának, jólétének és biztonságának kiteljesedése érdekében közreműködik az európai egység megteremtésében.

(2) Magyarország az Európai Unióban tagállamként való részvétele érdekében nemzetközi szerződés alapján – az alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig – az Alaptörvényből eredő egyes hatásköreit a többi tagállammal közösen, az Európai Unió intézményei útján gyakorolhatja.

(3) Az Európai Unió joga – a (2) bekezdés keretei között – megállapíthat általánosan kötelező magatartási szabályt.

(4) A (2) bekezdés szerinti nemzetközi szerződés kötelező hatályának elismerésére adott felhatalmazáshoz az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.⁵

A külső jog alkalmazásának problémája a rendszerváltás utáni magyar alkotmányjog hajnalán

E tárgyhoz több alkotmánybíróági határozatot is elemezhetnénk, de terjedelmi okokból csak kettőt emelek ki, az egyik a büntethetőség elévülésével (az alkotmány által transzformált joggal) kapcsolatos, a másik pedig az Európai Megállapodással. A szemléltetésképpen kiválasztott két határozat az alkotmánybíróági gyakorlat két különböző szakaszához is köthető: az első az ún. megalapozás korszakához, amely az 1990-1997 közötti időtávot öleli fel, a második pedig 1997-től az Európai Unióhoz való csatlakozásig tartó időszakhoz.

Az Alkotmánybíróóság a büntethetőség elévülése kapcsán – az 53/1993. (X. 13.) AB határozatban a háború áldozatainak védelméről szóló genfi egyezmények alkalmazhatóságának rögzítésénél – találkozott azzal a kérdéssel, hogy a nemzetközi jog alkalmazhatóságát tekintve az Alkotmány az adott tárgyban mit enged, s mit tilt. Az AB e határozatban kifejtette az Alkotmány elsőbbségét valló koncepcióját a nemzetközi joggal szemben. Jobban mondva olyan megoldást keresett, amely úgy engedte érvényesülni a „külső jogot”, ha egyben az alkotmányi korlát – az elévülés kapcsán az Alkotmány 57. § (4)

⁵ Részletes szövegelemző értékelést lásd: Csuhány Péter: Az Alaptörvény Európai integrációs klauzulája; Drinóczi Tímea-Jakab András (szerk.) Alkotmányozás Magyarországon 2010-2011 II.; Pázmány Press Budapest-Pécs 2013. 11.

bekezdéséből eredő *nullum crimen sine lege* és *nulla poena sine lege* elvek visszaható hatály tilalma – érvényesülni tudnak, illetve olyan megoldást, amely az Alkotmány által is megalapozható módon oldja fel az elv érvényesülését.

A genfi egyezmények esetén a nemzetközi jog általánosan elismert szabályáról van szó, Alkotmány 7. § (jelenlegi Q. cikk). Így az 1946-ban kötött szerződésben szereplő tényállás esetén eljárás indulhatott volna, hiszen a nemzetközi szerződésben a háborús bűncselekmények és az emberiség elleni bűncselekmények elévülhetetlen cselekményként szerepeltek, ezért nem releváns az elévülés, mint érv. E határozatról utólag a következőképpen vélekedett az Alkotmánybíróság elnöke: „A negyedik elévülési határozat rendelkező része ... felér a vizsgált – a genfi egyezmények félreértésén alapuló – törvény „kijavításával”, s megelőlegezi az Országgyűlés szükséges törvénymódosítását azzal, hogy az emberiség elleni és a háborús bűncselekményeket az alkotmánybírósági határozat erejénél fogva azonnal üldözhetővé teszi.”⁶

A nemzetközi jogra vonatkozó értelmezés szerint párhuzamos rendszerként áll egymás mellett a nemzetközi jog vonatkozó rendszere és a hazai alkotmány(védelem), s mindaddig nincs probléma, amíg a szabályok nem „keresztezik” egymást. Mihelyt konfliktus támad – legalábbis az erre vonatkozó értelmezésből ez szűrhető le – az Alkotmánynak kell érvényesülni, azaz az Alkotmány nem engedhet a nemzetközi jog javára. Mindebből – így utólag visszatekintve – látszik, hogy az új alkotmányi rend érvényesülését az Alkotmánybíróság olyan erős követelménynek tekintette az átalakulás folyamatában (jogállami forradalomban) is, amely a szuverén állam büntetőhatalmát (s adott esetben a nemzetközi jogon nyugvó akaratát) is korlátok közé szorítja. Az elévülés megakadályozta az igazságosság érvényesülését (amennyiben nem a nemzetközi jog által elismert emberiség elleni vagy háborús bűncselekményről van szó).

Még mielőtt továbbmennék, tegyük föl azt a kérdést, hogy vajon miért ilyen „erős” az Alkotmány elsőbbségét valló nézet. Adódik egy kézenfekvő válasz. Az Alkotmány módosítása, megváltoztatása garanciákhoz, minősített többséghez kötött. Az 1989. október 23-án kihirdetett Alkotmány – mint politikai kompromisszum által létrejött szöveg – a demokratikus jogállam minden értékét magán viselte. Ha az Alkotmánybíróság elismerné – akárcsak egy dimenzióját is annak –, hogy a nemzetközi szerződés az Alkotmány felé kerülhet, akkor a nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettség folytán lehetőség nyílna az Alkotmány rejtett módosítására is. Az ilyen típusú „alkotmányozás” viszont szükségképpen nélkülözi azokat a garanciát, amelyet a minősített többség, s ez által a politikai kompromisszum jelent. Az Alkotmánybíróság alkotmányvédelmi szerepéből egyenesen következik, hogy az ilyen jellegű „kísérleteket” a kezdetektől megghiúsítsa. Ezen praktikus válasz mellett adódik egy „elméletibb” megközelítés is, nevezetesen a negyven év után visszanyert szuverenitás „félése”. 1989. október 23-án született Alkotmány rögtön az elején rögzíti, hogy a demokratikus jogállam független. Az Alkotmány és az Alkotmánybíróság e frissen létrejött értéket védelmezte akkor, amikor több ízben is nyomatékosította – az ügyek „súlyosságától” függetlenül – hogy a hierarchikus sorrendben az Alkotmány áll legfelül ez alatt helyezkedik el a nemzetközi jog, majd pedig a belső jog következik. Az alkotmánybírósági eljárásban azonban még hiányzott egy „láncszem”, mégpedig annak „kezelése”, ha a nemzetközi szerződés (a belső jogban kihirdetett nemzetközi szerződés) az

⁶ Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Osiris, Bp. 2001. 259.

Alkotmányba ütközik. E vizsgálat lehetőségét 1997-ben teremtette meg az Alkotmánybíróság,⁷ amely döntést azért tekintek korszakhatárnak, mert ezáltal teljessé vált a „hierarchikus normasor” egészének alkotmányossági vizsgálata. Új helyzet teremtődött (vagy beteljesedett a régi), amely azonban előre mutat.⁸ Mindez álláspontom szerint előképe az egyéb (nem büntetőjogi) külső közjogi normák átvételével kapcsolatos alkotmányi nézőpontnak is.

Az Európai Megállapodás alkotmányossági vizsgálata kapcsán született 30/1998. (VI.25.) AB határozat aztán megadta a külső jog érvényesülésének alkotmányjogi szempontjait. Több szerző is kiemelte, és én is osztom azt a véleményt, hogy e határozat vezetett oda, hogy az Alkotmányba külön szabály került az Európai Unióban való részvételről, a kimondott vagy ki nem mondott szuverenitás-transzferről.⁹ Közismert, hogy e határozat az ún. versenykorlátozások jogára vonatkozó uniós normák közvetlen alkalmazhatósága kapcsán alkotmánysértést állapított meg.

Az Alkotmánybíróság kimondta a végrehajtási szabályok alkotmányellenességét, s – követve a 4/1997. (I. 22.) AB határozat által előírtakat – a megsemmisítés tárgyában a határozathozatalt másfél évre¹⁰ felfüggesztette. Ugyanakkor nem állt meg annak kimondásával, hogy (az egyébként nem hazai jogot kihirdető) végrehajtási rendelet – azaz az alkalmazhatóság egy dimenziója, az „élő jog” alapja – alkotmányellenes, hanem magára az Európai Megállapodásra nézve is jogkövetkezményt vont le a testület nyilvánvaló szándékkal, azaz hogy a végrehajtási szabályoktól függetlenül se lehessen alkotmánysértően értelmezni. Az Európai Megállapodást érintő jogkövetkezmény, az alkalmazásánál irányadó alkotmányos követelmény meghatározása. A rendelkező rész szerint így az Alkotmánybíróság megállapította, hogy „a Magyar Köztársaság és az Európai Közösségek és azok tagállamai között társulás létesítéséről szóló, Brüsszelben, 1991. december 16-án aláírt Európai Megállapodás kihirdetéséről rendelkező 1994. évi I. törvény (a továbbiakban: EM) 2. §-ában foglalt 62. Cikk (1)-(2) bekezdésének végrehajtásában alkotmányos követelmény, hogy a magyar jogalkalmazó hatóságok közvetlenül nem alkalmazhatják a 62. Cikk (2) bekezdésében hivatkozott alkalmazási kritériumokat.”¹¹ Az alkotmányos követelmény meghatározása ebben az esetben épp ellentétes azzal, amit a törvényhozó (vagyis a nemzetközi szerződést megkötő állam) a Megállapodással el akart érni.

Az alkotmányossági vizsgálat előtt az akkori külügyminiszter az alábbi véleményen volt: „Az indítvánnyal támadott rendelkezések alkotmányossági problémát nem vetnek fel, az Európai Megállapodás megkötésére és a belső jogban való kihirdetésére alkotmányos felhatalmazottság alapján került sor. Az Alkotmánynak az Országgyűlés hatásköréről szóló 19. § (3) bekezdésében foglalt rendelkezése alapján az Alkotmány számolt a nemzetközi kapcsolatok körében a nemzeti szuverenitás bizonyos korlátozásával. A nemzeti szuverenitás hagyományos, a nemzetek formális egyenrangúságára épülő, azt túlhangsúlyozó értelmezése a

⁷ 4/1997. (I.22.) AB határozat

⁸ Ezen alkotmánybírósági határozatok kritikai értékelésére ld. Vörös Imre: Az EU csatlakozás alkotmányjogi, jogdogmatikai és jogpolitikai aspektusai Jogtudományi Közlöny 2002. 9. szám

⁹ Pl. Kecskés László: Magyarország EU csatlakozásának alkotmányossági problémái és a szükségessé vált alkotmánymódosítás folyamata; Európai Jog 2003/1. 28-29.

¹⁰ A határozat 1998. június 25-én került kihirdetésre, a határozathozatalt 1999. december 31-ig felfüggesztette fel.

¹¹ ABH 1998, 220.

mai nemzetközi viszonyokban már egyáltalában nem alkalmazható. Hivatkozott arra is, hogy hogy a társulási szerződés Magyarország európai integrációját hordozó megállapodás.¹²

Az igazságügy-miniszter is megkeresést kapott, véleménye szerint az Európai Megállapodás 62. cikk (2) bekezdése nem alkalmazható közvetlenül magánszemélyekre, illetve konkrét esetekre. Álláspontja az volt, hogy a 62. cikkbe foglalt követelmények jogalkotási kötelezettséget jelentenek, és a közösségi jognak a hazai jogalkalmazásban való közvetlen figyelembevételét nem teszik lehetővé. Az igazságügy-miniszter utalt arra is, hogy a szuverenitás-korlátozással járó szerződések megkötésére az Országgyűlésnek alkotmányos felhatalmazása van. A támadott rendelkezések ebben az összefüggésben annál kevésbé jelenthetnek alkotmányossági problémát, mert a külföldi jog magyarországi alkalmazása egy egészen szűk tárgykörre és konkrétan meghatározott szabályozási területre, az ún. versenykorlátozások jogára vonatkozik. A versenykorlátozó rendelkezések egyébként is szükségképpen tartalmaznak külföldi elemeket, ezért e szigorúan körülhatárolt tárgykörben a közösségi jog magyarországi alkalmazásának megengedése alkotmányosan indokolt.

A fenti kormányzati véleményekből illetve a megszületett alkotmánybíróági határozatból - vagy az következik, hogy a szuverenitás-korlátozást, a szuverenitás-transzfer jelentőségét a kormányzat nem érzékelt az adott alkotmányossági probléma kapcsán, - vagy az AB tette e tekintetben túl magasra a mércét.¹³

A kormányzati véleményből és más egykori nyilatkozatokból levonható az a következtetés is, hogy a kormányzat nem feltétlenül gondolta az alkotmánymódosítás szükségességét az Európai Unióhoz való csatlakozáshoz. Kecskés László is rámutatott: „Nem volt alkotmánymódosítási kényszer Magyarországon. Ilyet az Európai Unió sem állít. Az Európai Unió tagállamainak jelentős része a nemzeti alkotmány módosítása nélkül, szerves módon alakította és fejlesztette jogi kapcsolatait az Európai Unióval.”¹⁴

Ehhez képest az AB arra a következtetésre jutott, hogy azok a közjogi normák, amelyek egy másik közhatalmi rendszer - ebben az esetben a Közösség - saját belső jogát alkotják, és amelyek megalkotására a Magyar Köztársaságnak semmilyen befolyása nincs, mert Magyarország nem tagállama az Európai Uniónak, az Alkotmány 2. § (1)-(2) bekezdése alapján – e normák a szuverenitás sérelme nélkül - nem jelenhetnek meg alkalmazási kötelezettséggel a magyar jogalkalmazó szervek gyakorlatában. Ehhez ugyanis külön alkotmányi felhatalmazás volna szükséges.¹⁵ Ezzel megdőlt a miniszterek valamennyi állítása, amellyel az Európai Megállapodás vonatkozó szabályai alkotmányossága mellett érveltek. A vizsgálat alá vont szabályok egyedi jogviszonyokra is vonatkoznak, nemcsak jogalkotási

¹² Lásd: ABH 1998, 223.

¹³ Vincze Attila Odahull az eszme és a valóság közé: az árnyék a szuverenitás-átruházás az alkotmánybíróág esetjogában című tanulmányában a következőképpen vélekedik: „Két dolog látszik körvonalazódni: egyrészt kérdéses, hogy a szuverenitásföltés egyáltalán levezethető-e az Alkotmányból illetve az Alaptörvényből, másrészt rejtélyes az is, hogy az Alkotmánybíróág tevékenysége miért kizárólag az uniós jogra korlátozódik, és miért nem jár el azonos szigorral hasonló konstellációkban.” (MTA Law Working Papers 2014/23.)

¹⁴ Kecskés László: Magyarország EU csatlakozásának alkotmányossági problémái és a szükségessé vált alkotmánymódosítás folyamata; Európai Jog 2003/2 25.

¹⁵ Vincze Attila fentebb idézett művében a német alkotmánybíróági gyakorlatnak való megfelelést veti fel a magyar Alkotmánybíróág „túlérzékenységének”.

feladatot jelentenek; érinti a vizsgált rendelkezés a szuverenitás kérdését is: alkotmányos felhatalmazás nélkül cselekedett az állam.

Sólyom László később e határozatról – az alkotmányos követelmény elemzése kapcsán – úgy vélekedett, hogy a döntésben az Alkotmánybíróság új normát alkotott, amikor az Európai Megállapodás egy rendelkezése végrehajtása tekintetében megállapította azt az alkotmányos követelményt, hogy a magyar jogalkalmazó hatóságok az abban hivatkozott kritériumokat nem használhatják. Ezzel az Alkotmánybíróság a nemzetközi szerződés alkotmányellenességének kimondását és annak minden következményét el tudta kerülni.¹⁶

A 30/1998. (VI. 25.) AB határozat – így vagy úgy – de mérföldkőnek tekinthető az Európai Unióhoz való csatlakozás alkotmányossági összetevői átgondolásának folyamatában. E határozatot ért kritikák is valami hasonlót fogalmaznak meg: „Az Alkotmánybíróság 30/1998. (VI. 25.) AB határozata meglehetősen merev szuverenitás felfogásra épül. Ez tulajdonképpen érthető, hiszen a szuverenitási gondolat árnyalásával, funkcionálissá tételével esetenkénti elviekben is megalapozott relativizálásával és korlátozásával a magyar közjogi gondolkodás eddig nem igen foglalkozott. A szuverenitás kategóriájával kapcsolatban a magyar jogi gondolat nem járta még be azokat az utakat sem, amiket az állami immunitással kapcsolatban ha döcögve is, de megtett néhány lépést. A merev szuverenitási kiindulópont következményeként az Alkotmánybíróság a 30/1998. (VI. 25.) AB határozata a közösségi jogot magyar szempontból egyértelműen külföldi jognak tekinti, és nem veszi figyelembe azt, hogy már az Európai Megállapodás alapján is kialakultak bizonyos jogi kapcsolatok az EU és a Magyar Köztársaság között. ... A 30/1998. (VI. 25.) AB határozat tehát meglehetősen merev mederbe terelte a magyar jogi gondolkodást az EU magyar jogi problémák és a csatlakozás közjogi vonatkozású megítélésével kapcsolatosan.”¹⁷ A szerző a továbbiakban arra a következtetésre jut, hogy az Alkotmánybíróság „egy alkotmányossági szempontból túl érzékeny indítványban megfogalmazott panaszokat dogmává emelt” s ezáltal tovább erősítette a magyar közjogi gondolkodás merev szuverenitás-képét. E határozat vezetett arra – véli a szerző – hogy az Európai Unióhoz való csatlakozásunkhoz az Alkotmányt módosítani kelljen. Mások még sarkosabban fogalmaznak: „A hatáskör hiányán túlmenően szakmailag sok szempontból hibásan – európai jogi ismeretek hiányában – meghozott határozat tagadta (ABH 1998, 226-227.) az EM 62. cikkének közvetlen hatályát és közvetlen alkalmazhatóságát (jóllehet e közben félreértette a másodikként említett fogalomnak a nemzetközi jog tudományában elismert tartalmát). Ebből a határozat önellentmondóan arra a következtetésre jutott, hogy a tagállamok és Magyarország közötti kereskedelemben ezért a magyar jogot: a magyar versenytörvényt a közösségi jog kritériumainak alapul vételével kell alkalmazni. (...) A demokratikus jogállam követelményét kimondó [2. § (1) bekezdés] nem azt tartalmazza, hogy ha a külföldi „közjog” alkalmazásának kritériumait belső jogszabályban kihirdetik (ABH 1998, 233.), akkor a külföldi „közjogi” szabály alkalmazása alkotmányos: ilyen felmentési lehetőséget, ilyen kivételt ez a rendelkezés nem konstituál. A 2. § (1) bekezdése kivételt nem tartalmazó kategorikus követelmény, amellyel az Alkotmánybíróságnak a belföldi kihirdetésre történő hivatkozása a „külföldi” közjog alkalmazásának alkotmányossá minősítése érdekében egyszerűen nem hozható összefüggésbe”.¹⁸

¹⁶ Sólyom i.m. 369.

¹⁷ Kecskés i.m. 28-29.

¹⁸ Vörös i. m. 402-403.

Más szerzők azonban inkább leíró módon közelítenek a határozatban foglaltakhoz,¹⁹ azzal, hogy elképzelhetőnek tartják a 30/1998. (VI. 25.) AB határozat szuverenitás-felfogásának egyfajta továbbélését az Unióhoz való csatlakozást követő egyes alkotmányossági problémák kapcsán (különösen alapjogok védelme esetén, a nemzeti alkotmány által biztosított védelmi szint figyelembe vételével).

A szuverenitás kérdése az Európai Unióhoz való csatlakozással kapcsolatban felmerült úgy is, mint a jogalkotói szuverenitás egy részéről való lemondás – a külső közjogi normák – átvétele, de úgy is, mint az állampolgárokat közvetlenül érintő „hatalomgyakorlás”, amennyiben hazai jogviszonyokat a közösségi jog közvetlenül alakíthat. Már az Európai Megállapodást vizsgáló AB határozat nyomatékosította az alkotmányos alapok között, hogy a demokratikus legitimitáció követelményének érvényesülni kell, azaz az alkalmazandó jogi normáknak végső soron visszavezethetőknak kell lenni a szuverén népre. Álláspontom szerint ez az érvelés túlmutat önmagán, azt a koncepciót tükrözi, amely az Unió legitimitását a tagállamok népeiből vezeti le. A szuverenitás-féltés tehát ezen az ágon is megmutatkozik.²⁰

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az Alkotmány módosítása iránti igényt nem csupán a közösségi jog Alkotmányba nem illeszkedő jellege generálta, hanem ennél többről volt szó. Ez a többlet egyeseknek épp a „szuverenitás-féltést” jelentette, míg másoknak ezzel ellentétesen az Európai Unióban való minél hatékonyabb és rugalmasabb részvétel elérését.

Az Európa-klauszula születése

Mіндеzen előzmények alapján elindult a gondolkodás az Alkotmány leendő szövegéről. Különbőféle nézetek láttak napvilágot, abban a tekintetben is, hogy milyen legyen az alkotmánymódosítás terjedelme.²¹ A szorosan vett Európa-klauszulán kívül az Alkotmány számos rendelkezésének a megváltoztatása is szóba került az Alkotmánybíróság hatásköreitől, a bíróságok közösségi jog alkalmazási kötelezettségén át, az Országgyűlés és a Kormány kapcsolatának az Európai Unió ügyek szempontjából való újragondolásáig.

S mielőtt tovább mennék hadd tegyek itt egy közbeékelést.

Álláspontom szerint, ha már nyilvánvalóvá vált, hogy a tagállamként történő csatlakozáshoz alkotmánymódosítás szükséges, akkor ez akár alkalmat is jelenthetett volna egy új Alkotmány elfogadásához. Új alkotmányt ugyanis általában akkor hoznak létre, ha a társadalom, az állam életében egyfajta identitásváltás megy végbe. Az Európai Unióhoz való csatlakozás, Európába történő visszatérés egy új Alkotmánynak nagyszerű oka lehetett volna. Igazi alkotmányos identitás-váltással állunk szemben, de nem ez történt.

Visszatérve a különféle nézetekhez elmondható, hogy azok mind a tudományban, mind pedig a jogszabály-előkészítés során jelen voltak a leendő alkotmánymódosítás tartalmát illetően: Vegyünk példát a tudomány világából. Vörös Imre elképzelése szerint pl.:

¹⁹ Lásd Pl. Balogh – Holló – Kukorelli – Sári: Az Alkotmány magyarázata Bp. Kjk-Kerszöv 2003. 160.

²⁰ A tárgynak a demokratikus legitimitációval kapcsolatos részével azonban e helyen nem foglalkozok.

²¹ Vörös és Kecskés idézett művein kívül még pl. Chronowski Nóra – Petrétei József: Előkészületben az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő alkotmánymódosítás JURA 2002. 2 szám

- Rögzíteni kell, hogy az európai gazdasági és politikai integrációban való részvétel alkotmányos államcél, amelyet már magában a Preambulumban általános megfogalmazásban, majd pedig az európai klauzulában a feltételek megfogalmazásával konkrétan is le kell szögezni.
- Rögzíteni kell azt, hogy az alapjogok védelme tekintetében a közösségi (uniós) jog mindaddig nem bír elsőbbséggel, amíg nem fogadnak el olyan európai alkotmányt, amely az Európai Emberi Jogi Egyezmény által megfogalmazott védelmi szintet, mint egyfajta minimum standardot teljesíti.
- Végül Vörös hangsúlyozta, hogy rögzíteni kell azt, hogy a Magyar Köztársaság által gyakorolt egyes hatásköröket az uniós integráció állandó továbbfejlődése során át lehet ruházni (az „egyes szónak természetesen alapvető jelentősége van, amelyet a mindenkori magyar alkotmánybíróságok fognak taralommal kitölteni, hiszen ezt a rendelkezést nem lehet másként, csak ezzel a blanco tartalommal megfogalmazni....”²²

A jogalkotást illetően pedig példának hozhatnánk, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozásnak a magyar jogrendszert érintő egyes kérdéseivel kapcsolatos feladatokról kormányhatározat is született.²³ A kormányhatározat kilenc teendőt jelölt meg. Ezek között nagy horderejű közjogi változások szerepeltek, az alkotmánymódosítástól, a jogalkotási törvény módosításán át, az átfogó dereguláció elrendeléséig:

- a) Előterjesztést kell készíteni a csatlakozáshoz szükséges alkotmánymódosításról.
- b) Előterjesztést kell készíteni a jogalkotásról szóló törvény módosításának koncepciójáról.
- c) A közösségi jog általános elvei, valamint az áruk, a munkaerő, a tőke és a szolgáltatások szabad áramlása témakörében az elsődleges közösségi jog alapján át kell világítani a magyar jogrendszert, és - amennyiben szükséges - javaslatot kell tenni jogszabály-módosításra.
- d) Felül kell vizsgálni a két- és többoldalú nemzetközi szerződéseket abból a szempontból, hogy a csatlakozással összefüggésben szükséges-e a szerződések módosítása vagy megszüntetése. A felülvizsgálat eredménye alapján javaslatot kell tenni a nemzetközi szerződések szükséges módosításának vagy megszüntetésének az előkészítése érdekében.
- e) Előterjesztést kell készíteni az EK-szerződés 234. cikkén alapuló előzetes határozathozatali eljárással kapcsolatban szükséges jogszabály-módosításokról és intézkedésekről.
- f) Előterjesztést kell készíteni az igazságügyi együttműködéssel összefüggő feladatokról és intézkedésekről.
- g) Előterjesztést kell készíteni a hazai intézményeknek az Európai Unió döntéshozatali mechanizmusához való illeszkedéséről, alkalmazkodásáról.
- h) Előterjesztést kell készíteni a csatlakozással összefüggésben az önkormányzatokat érintő feladatokról, intézkedésekről és jogszabály-módosításokról.
- i) Előterjesztést kell készíteni a csatlakozással összefüggő deregulációval kapcsolatos feladatokról, illetve jogszabály-módosításokról.

²² Vörös Imre i.m..

²³ 2319/2000. (XII. 21.) Korm. határozat

2002-ben kormányváltás történt, az alkotmánymódosítás előkészületének fontosságát azonban ez nem érintette, a munka továbbfolytatódott. 2002. május 31-én az Országgyűlésben létrejött az EU Integrációs Nagybizottság. Ennek első ülésén a négy parlamenti párt frakcióvezetője és a kormány képviselője aláírták azt a nyilatkozatot, amely szerint a pártok törekednek arra, hogy a magyar EU-csatlakozáshoz szükséges alkotmánymódosításokat el lehessen fogadni.

Ugyanakkor az alkotmánymódosítás folyamata – mint ahogy azt többen is kritizálták – elsősorban a politikai, s nem a szakmai szférában zajlott, s alapvetően a „szuverenitás-korlátozás” „főhatalom-gyakorlás” tárgykörén belül. Kritikai megállapítás szerint: „Nem csak, hogy a társadalomnak nem volt alkalma alaposan megismerni ennek az alkotmánymódosításnak még csak a főbb kérdéseit sem, de a szakmai körökből is csak kevesen tudhatták viszonylag közelről nyomon követni az alkotmánymódosítási előkészületeket, a tervezet sorsának érdemi alakulását.”²⁴

Az alkotmánymódosítás politikai előkészülete tekintetében a sietség jelei mutatkoztak. Több tervezet is készült,²⁵ azonban a 2002. évi LXI. törvénnyel történő alkotmánymódosítás lényegében csak a minimumprogram megvalósítását eredményezte.²⁶

Maga a módosítás – bár formailag az Alkotmány rendelkezéseinek ¼-ét érintette – tartalma alapján három tárgykörbe sorolható.

- Egyrészt maga az Európa klauzula, illetve az európai népek szabadsága, jóléte, biztonsága kiteljesedésének, mint államcélnek a rögzítése.
- Másrészt a választójoggal kapcsolatos szabályok módosítása (beleértve ebbe az európai parlamenti választásokat éppúgy, mint az önkormányzati választásokat érintő szükséges módosítást).
- Harmadrészt pedig a szükséges államszervezeti változtatások. Ez utóbbiak érintették az Országgyűlés és a Kormány viszonyát (a Kormány beszámolási kötelezettségét, ugyanúgy, mint a Magyar Nemzeti Bank megváltozott alkotmányi státuszát).

Többen hangsúlyozták (hangsúlyoztuk), hogy a szöveget csak annak tükrében lehet értékelni, ami végül is kimaradt belőle: Ezek:

- Az Alkotmánybíróság hatáskörei és a közösségi jog kapcsolatának rögzítése. Az előzetes elképzelések szerint módosítani kellett volna az Alkotmánynak az AB hatásköreire vonatkozó §-át is, kimondva, hogy az Alkotmánybíróság hatásköre nem terjed ki az Európai Közösségnek a Magyar Köztársaságra kötelező rendelkezéseinek felülvizsgálatára, sem arra, hogy vizsgálja: a végrehajtásukat szolgáló jogszabályok összhangban vannak-e az Európai Közösség jogával.²⁷

²⁴ Kecskés i.m. 29.

²⁵ Lásd erről részletesen: Balogh-Békesi Nóra: Közösségi jog és szuverenitás-transzfer az esetjog tükrében című Phd. dolgozatát (kézirat) Bp. 2008. vagy Csuhány – Sonnevend 2/A.§ (Európai Unió) in. Az Alkotmány kommentárja I. Századvég, (szerk. Jakab András) Bp. 2009. 242.

²⁶ A törvényt az Országgyűlés a csatlakozási tárgyalások után négy nappal 2002. december 17-én 361 igen szavazattal 4 ellenében tartózkodás nélkül fogadta el. A hatálybalépés időpontja 2002. december 23.

²⁷ Kukorelli István - Papp Imre: A magyar Alkotmány EU-konformitása; Európai Jog 2002/6.

Visszatekintve erre nem is volt szükség, az Alkotmánybíróság igaz óvatosan, és apró lépésekkel, de megtalálta helyét az európai joghoz való viszonyát illetően²⁸ (cukorügy, népszavazás az Európai Unió alkotmányáról, lőfegyver ügy, a szerencsejáték ügy, az orvosi ügyeleti díj). A 32/2008. (III. 12.) AB határozatban vizsgálta az EUN megállapodás (átadási eljárásról szóló megállapodás) alkotmányosságát, ami aztán alkotmánymódosítást eredményezett (ez az alkotmánymódosítás az Alaptörvényben is tovább él, a 143/2010. (VII. 14.) AB határozatban pedig az Alkotmánybíróság magát a Lisszaboni Szerződést vizsgálta.

- Nézzük tovább, ami kimaradt a végleges szövegből. Az előzetes elképzelés szerint az Alkotmány bíróságokra vonatkozó szakaszában ki kellett volna mondani, hogy a Magyar Köztársaság bíróságai részt vesznek az Európai Közösség bírósági rendszerében, az Európai Bíróság ítéletei és előzetes határozatai kötelező erővel rendelkeznek Magyarországon, sőt a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozattal történő értelmezése elé is alkotmányi korlátot kell húzni, kimondva, hogy a Legfelsőbb Bíróság jogegységi határozataiban nem értelmezheti a közösségi jogot.²⁹

Visszatekintve erre is azt mondhatjuk, hogy fölösleges alkotmányi rendelkezés lett volna, hiszen a bírói gyakorlatban a közösségi jog értelmezése mindennapi feladat, épp a bíróságok előzetes döntéshozatali eljárás-kezdeményezései teszik élővé az európai unió jogát. A Kúria alkotmányos korlát nélkül is tisztában van, hogy az európai jog autentikus értelmezője a luxemburgi bíróság.

- A korábban beterjesztett javaslat szerint az alkotmánymódosítás tartalmazott volna a nemzetközi szervezetekbe való részvétellel kapcsolatos általános szabályt (mint 2/A. §-t), tartalmazott volna az Európai Unióban való részvétele kapcsolatos speciális rendelkezést (mint 2/B. §-t) és kiegészítette volna a módosítás az Alkotmány 7. §-át. Az elfogadott változathoz mind a nemzetközi szervezetekben való részvétellel kapcsolatos általános szabály, mind pedig a 7. § kiegészítése kimaradt.

- Végezetül az Országgyűlés és a Kormány viszonyát érintően sem került az Alkotmányba egyik ezzel összefüggő modell részletes leírása sem³⁰ [csupán 2/3-os törvény megalkotására vonatkozó felhatalmazás a 35/A. § (1) bekezdésben³¹].

Úgy tűnik, hogy ez utóbbi két alkotmányos szabály sem hiányzott (sem hiányzik) az elfogadott szövegből.

Ilyen előzmények után jött létre az Alkotmány 2/A. §-a. S ahogy az Európai Unióhoz való csatlakozás kapcsán aktuálissá vált alkotmánymódosítást azzal értékeltük, hogy mi nem került végül bele a csomagba (azaz mi maradt ki), magát az Európa-klauzulát sem lehet másként

²⁸ Ezzel kapcsolatos kritikai álláspontot ld. Vincze, i. m. 14-17.

²⁹ Kukorelli – Papp i. m.

³⁰ Az „erős” modell szerint, ha az Országgyűlés vagy bizottsága tájékoztatta a Kormányt a konkrét ügygel kapcsolatos álláspontjáról, akkor a Kormány ezt köteles nemzeti álláspontként képviselni az Európai Unióban, a „gyenge” változat szerint a Kormány ezt nem lett volna köteles képviselni, legfeljebb figyelembe venni.

³¹ E felhatalmazás alapján született az Országgyűlés és a Kormány európai uniós ügyekben történő együttműködéséről szóló 2004. évi LIII. törvény, amely 2012. 04.20-ig volt hatályban. A tárgy jelenlegi szabályozási helye – sarkalatosági követelmény nélkül - Az Országgyűlésről szóló 2012. évi XXXVI. törvény VI. fejezet.

értékelni, minthogy mit nem tartalmaz (a korábbi elképzelésekhez képest). Látható így, hogy szemben a tervekkel

- nem a hatáskör gyakorlás átengedéséről, hanem a közös gyakorlásáról beszél.
- nem tartalmazza továbbá a klauzula a közösségi jog elsődlegessége elismerésének elvét (ami úgy is értelmezhető, hogy EU tagállamként ez egyébként is evidencia),
- a főhatalomból eredő hatáskörök együttes, illetve az Európai Unió intézményei útján történő gyakorlása szabályozásakor a „szükséges mérték” fogalmát vezeti be. A „szükséges mérték” eleve értelmezésre született kategória. Kimondatlanul ugyan, de fellelhető benne az a szándék, hogy adott esetben az Alkotmánybíróság értelmezze: az állami főhatalomból eredő hatáskörök Unió intézményei útján való gyakorlása (azaz ezt esetleg kiterjesztő további szerződések) szükséges mértékűek-e.

Így rejtetten ugyan, de maga az Európa-klauzula helyezhet „féket” egy esetleges féktelen főhatalom-átengedés elé.

A 2002. évi LXI. törvénnyel történő alkotmánymódosítást végezetül a csatlakozást megerősítő népszavazásról szólt. A népszavazás a csatlakozás legitimitását erősíti. Ami e népszavazással összefüggésben mégis szokatlan és meghökkentő az az, hogy maga a népszavazás időpontja, de maga a kérdés is az alkotmánymódosítás tárgya volt. Az elemzett módosítás az Alkotmány új 79. §-al egészítette ki, amelynek értelmében: „Ügydöntő országos népszavazást kell tartani a Magyar Köztársaságnak az Európai Unióhoz történő, a csatlakozási szerződés szerinti csatlakozásáról. E népszavazás időpontja: 2003. április 12. A népszavazásra bocsátandó kérdés: »Egyetért-e azzal, hogy a Magyar Köztársaság az Európai Unió tagjává váljon? «” Az előterjesztő indokolása szerint: „...Tekintettel a népszavazás speciális voltára, valamint arra, hogy kiemelkedő nemzeti érdek fűződik a népszavazás belátható időn belül történő sikeres lebonyolításához, e törvény szerint az Országgyűlés mint alkotmányozó hatalom a csatlakozásról szóló népszavazásra speciális szabályokat állapít meg ... Mivel a népszavazás időpontját és a népszavazásra bocsátandó kérdést az Országgyűlés mint alkotmányozó hatalom határozta meg, a népszavazás elrendelésével és időpontjának meghatározásával szemben jogorvoslatnak nincs helye.” Értelemszerűen tehát a kérdés alkotmányos voltáról, vagy egyértelműségéről vita sem alakulhatott ki, a kérdés, maga az Alkotmány.³²

Az Európai Unióhoz való csatlakozás tárgyában a népszavazást 2003. április 12-én megtartották. A népszavazás eredményes volt. Szavazóként a választójogosultak 45, 62%-a jelent meg, Igen választ adott a szavazók 83, 76 %-a (ami az összes választójogosult 38 %-ának igen szavazatát jelenti, tehát teljesült az Alkotmány 28/C. § (6) bekezdésbe foglalt azon feltétel, hogy eredményes az ügydöntő országos népszavazás, ha legalább az összes választópolgár több mint egynegyede a megfogalmazott kérdésre azonos választ adott). Az Országos Választási Bizottság 2003. április 15-én kiadott közleményében ezért megállapította, hogy a 2003. április 12-én megtartott ügydöntő országos népszavazás eredményeképpen a Magyar Köztársaság választópolgárai egyetértenek azzal, hogy a Magyar

³² A népszavazásra vonatkozó ezen alkotmánymódosítást több indítvány is megtámadta az Alkotmánybíróság előtt, olyan indokokkal hogy, pl. a választópolgároknak nem volt alkalma megismerni a csatlakozási szerződés tervezetét, ezért nem is tudják pontosan, hogy mi a népszavazás tárgya. Az Alkotmánybíróság a 14/2003. (IV. 9.) AB végzésben (ABH 2003, 903) hatáskör hiánya miatt az indítványokat visszautasította mert az Alkotmányt az Alkotmánybíróság nem vizsgálhatja.

Köztársaság az Európai Unió tagjává váljon. A népszavazásra irányadó alkotmánymódosítás „önmegsemmisítő” volt, a csatlakozási szerződés hatálybalépése napján hatályát veszítette.

A fentiek alapján összességben azt mondhatjuk, hogy mind a parlamenti elfogadottság (361 igen szavazat), mind a népszavazás eredménye (leadott szavazatok 83, 76 %-a igen szavazat volt) azt mutatja, hogy Európai Unióhoz való csatlakozás széleskörű konszenzuson nyugszik. Ezt követően az Országgyűlés 2004. április 26-ai ülésnapján elfogadta az újonnan csatlakozó államok által kötött ún. csatlakozási szerződést a 2004. évi XXX. törvényben.³³ A törvény hatálybalépésével 2004. május 1-től a Magyar Köztársaság az Európai Unió tagjává vált.

Az Alaptörvény Európához való viszonya

A fentiekben már utaltunk rá, hogy az Alaptörvény – ami az Európa-klauszult illeti – nem hozott áttörést az Alkotmányhoz képest. Ugyanúgy megtalálható benne a „szükséges mérték”, mint az Alaptörvényből eredő egyes hatáskörök többi tagállammal közösen, illetve az Európai Unió intézményei útján való gyakorolása, a szöveg nagy része azonos. Meg kell azonban jegyezni, hogy az Európai Unió „önálló” hatáskörgyakorlása – mint kifejezés – módosult (kikerült). Az Alkotmány 2/A. §-a szerint „a hatáskörgyakorlás megvalósulhat önállóan, az Európai Unió intézményei útján is”, míg az Alaptörvény E cikk (2) bekezdése értelmében a hatáskörgyakorlás „a többi tagállammal közösen, az Európai Unió intézményei útján” valósulhat meg. Az önálló hatáskörgyakorlás kikerülésének indoka alig lelhető fel.

Egyrésztől mondhatnánk, hogy a közös hatáskörgyakorlás tartalmilag értelmezhető minden európai uniós hatáskörgyakorlásra is, így az „önálló” kifejezés fölösleges. Azzal, hogy az Alaptörvényben rögzítést nyert, hogy az Európai Unió joga megállapíthat általánosan kötelező magatartási szabályt tartalmilag ugyanaz a helyzet, mint amit az Alkotmány 2/A. §-a teremtett.³⁴

Másrésztől viszont úgy is közelíthetünk az „önálló” hatáskörgyakorlás kikerülésére tartalmi változás, olyan tartalmi változás: amely a jövőbe mutat: a magyar Alaptörvény nem „támogatja” a további integrációt, az integráció jelenlegi fokát tekinti a „maximumnak”.

Alaptörvény-értelmezés kérdése lesz, hogy e szövegbeli változás milyen tartalmat kap majd. Mindenesetre e szabály-módosulást áttörésnek azért nem lehet nevezni.³⁵ Osztom azt a véleményt, hogy [a]z Alaptörvény E) cikke lényegi elemeit tekintve nem változtat az Alkotmány 2/A. §-ában és 6. § (4) bekezdésében meghatározottakon, így az Alaptörvény és az uniós jog közötti absztrakt viszonyrendszerben a korábbi alkotmányjogi helyzethez képest érdemi elmozdulás nem következett be. Figyelemmel arra, hogy az Alkotmány 2/a.§-a, illetve az európai uniós jogi érintettséggel rendelkező esetekkel kapcsolatos alkotmánybírói gyakorlat a konkrét esetekben az uniós joggal való konfliktust nem okozott, és az Alkotmány integrációs klauszúljája a rendeltetését betöltötte, az érdemi módosításnak voltaképpen nem is lett volna indoka”.³⁶

Mindezek mellett, ha az Alaptörvény egészét nézzük, akkor akár még azt a következtetést is levonhatjuk, hogy kifejezetten elkötelezett az európai értékek iránt.

³³ A csatlakozási szerződés 4287. oldalát három kötetben adta ki a Magyar Hivatalos Közlönykiadó.

³⁴ Csuhány (2013) i.m. 11.

³⁵ Lásd: Jakab András: Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei Hvg-Orac Bp. 2011. 188.

³⁶ Csuhány(2013) i.m. 26-27.

A Nemzeti Hitvallás szerint:

- Hiszük, hogy nemzeti kultúránk gazdag hozzájárulás az európai egység sokszínűségéhez.

Az Alapvetés, E) cikk (1) bekezdés szerint:

- Magyarország az európai népek szabadságának, jólétének és biztonságának kiteljesedése érdekében közreműködik az európai egység megteremtésében.

De még a Szabadság és Felelősség fejezetben a XXVIII. cikkben is találunk szabályt

- *a nullum crimen sine lege* és *a nulla poena sine lege* elvek rögzítése során megjelenik az Európai Unió joga „Senki nem nyilvánítható bűnösnek és nem sújtható büntetéssel olyan cselekmény miatt, amely az elkövetés idején a magyar jog – vagy nemzetközi szerződés ill. az Európai Unió jogi aktusa által meghatározott körben- más állam joga szerint nem volt bűncselekmény.”

A fentiekkel párhuzamosan az Alaptörvényben identitásképző és a nemzeti kohéziót erősítő rendelkezések is találhatóak. Kukorelli István az Alaptörvény és az Európai Unió című tanulmányában³⁷ ezek között

- a keresztény értékeket,
- a nemzetet, mint közjogi fogalmat
- és a történelmi tradíciókat jelölte meg.

Kimutatja, hogy az identitásképző elemek más országok alkotmányaitól sem idegenek, ezek alkotmányba történő beemelése még nem rontja le az adott állam modernitását. Álláspontja szerint az Európai Unió tagállami alkotmányosságáról elmondható, hogy a nemzeti alkotmányok fensőbbségének elve együtt él a közösségi jog elsődlegességével.

Csatlakozva a fenti gondolatokhoz álláspontom szerint is kívánatos az, hogy az Alkotmány fensőbbsege mellett azzal megférve, együtt éljen az európai jog elsőbbsége. Talán a szuverenitás-féltés mellett megfér az európai uniós normáknak való megfelelés, talán a nemzetállami alkotmányos hagyományok hosszú távon közös alkotmányos hagyományokká válnak. Mindennek az Alaptörvény nem szab gátat.

³⁷ Pro Publico Bono Magyar Közigazgatás 2013/1. szám

© Balogh-Békési Nóra, MTA TK

MTA Law Working Papers

Kiadó: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

Székhely: 1014 Budapest, Országház utca 30.

Felelős kiadó: Körösnéyi András főigazgató

Felelős szerkesztő: Szalai Ákos

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Kecskés Gábor, Szalai Ákos, Szilágyi Emese

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

Email: szalai.akos@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515